Αθανάσιος Ριζάκης

ΗΓΕΤΙΚΗ ΤΑΞΗ* ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τον 2ο αι. μ. Χ., όταν η αυτοκρατορία βρισκόταν στο απόγειο της ισχύος της και οι ελληνικές πόλεις σε μεγάλη ακμή τα μέλη των ηγετικών τους τάξεων όχι μόνον είχαν αποδεχθεί τη ρωμαϊκή κυριαρχία αλλά και το πολιτικο-ιδεολογικό σύστημα στο οποίο αυτή στηριζόταν. Μετά από μια μακρά περίοδο συγκρούσεων, αμφισβητήσεων, επιφυλάξεων και φόβων ο ηγετικός πυρήνας των αριστοκρατικών οικογενειών των πόλεων είχε ενταχθεί, μέσω της *civitas*, στην μεγάλη ρωμαϊκή οικογένεια· έτσι δεν είναι διόλου παράξενο που διανοούμενοι, όπως ο Αίλιος Αριστείδης, υμνούν ανοιχτά την κοινή, τη μεγάλη πατρίδα όλων των πόλεων, τη Ρώμη που έφερε την αρμονία και την τάξη στην οικουμένη (*Ὕμνος εἰς Ρώμην* 59).

Ι. Πομπήιος, Καίσαρ, Αντώνιος και η ηγετική τάξη των πόλεων

Οι πρώτες σοβαρές προσπάθειες ένταξης της ηγετικής τάξης των πόλεων της Πελοποννήσου στο ρωμαϊκό πολιτικό σύστημα και στις αξίες του αρχίζουν από την τελευταία περίοδο της δημοκρατικής εποχής· η ένταξη ωστόσο αυτή δεν γίνεται με τους ίδιους όρους με τους οποίους συντελείται στην αρχή της αυτοκρατορικής εποχής. Από αυτήν πάντως την περίοδο αναπτύσσεται στο εσωτερικό των ελληνικών πόλεων μια πολύ μικρή ομάδα ατόμων που σωστά η S. Démougin[1] ονομάζει «Grecs de la Cour» που περιβάλλουν τους *imperatores* της δημοκρατικής περιόδου και τους πρώτους αυτοκράτορες. Οι περισσότερες αριστοκρατικές οικογένειες προσπαθούν να προσεγγίσουν τώρα τη Ρώμη και επιχειρούν να εισέλθουν στην πελατεία ισχυρών πολιτικών προσώπων και αναπτύσσουν ποικίλους δεσμούς πελατείας αυξάνοντας την πολιτική τους επιρροή σε μια μεταβατική και ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο[2]. Δύο κατεξοχήν προσωπικότητες είχαν την μεγαλύτερη πολιτική επιρροή στις ελληνικές πόλεις κατά την ταραχώδη περίοδο των εμφυλίων πολέμων: ο Γναίος Πομπήιος, κυρίως όμως ο Μάρκος Αντώνιος. Η επιρροή του Πομπήιου στην Πελοπόννησο προκύπτει από τις φιλολογικές πηγές, κυρίως από την αλληλογραφία του Κικέρωνα. Πολιτικοί φίλοι του Πομπήιου, όπως ο Κικέρων, διέθεταν ένα πλούσιο δίκτυο πελατείας σε πόλεις της βορείας και βορειοδυτικής Πελοποννήσου και ενδεχομένως στην Σπάρτη[3]. Οι πειρατές που ο Πομπήιος

* Ο όρος «τάξη» χρησιμοποιείται συμβατικά και δεν έχει την κοινωνιολογική ή ιδεολογική χροιά που δίνεται σ'αυτόν στη σημερινή εποχή.

1 Démougin 1988, 535.

2 Deniaux 1993.

3 Rowland 1972, 451–461; της ιδ. 1976/77, 329–341 και κυρίως Déniaux 1993. Ειδικότερα για την Πελοπόννησο, βλ. [**1**] *C. Avianus Evander* στην Σικυώνα: Κικέρων, *ad fam.*13, 2· πρβλ. Déniaux 1993, 466–467 αρ. 22. – [**2**] *M. Curius*, Λύσων και Ασκλάπων στην Πάτρα: Κικέρων, *ad fam.* 13, 19 και 24· πρβλ. Saller 1990, 52· Déniaux 1993, 487–489 αρ. 39 (Λύσων). – Κικέρων, *ad fam.* 13, 17 και 50· πρβλ. Déniaux 1993, 520–521 αρ. 64 (M. Curius). – Κικέρων, *ad fam.* 13, 20· πρβλ. Déniaux 1993, 455 αρ. 13 (Ασκλάπων) και τέλος [**3**] Σπάρτη: Κικέρων, *ad fam.* 13, 2· πρβλ. Déniaux 1993, 189 αρ. 406.

εγκατέστησε στην Δύμη μετά τον νικηφόρο πόλεμο εναντίον τους[4] αποτελούσαν ασφαλώς τον ισχυρότερο πυρήνα των οπαδών του[5], γι' αυτό δεν είναι παράξενο που εκδιώχθηκαν βιαίως αργότερα από τον Καίσαρα που στη θέση τους εγκατέστησε τους δικούς του αποίκους[6]. Οπαδοί του Πομπήιου υπήρχαν πιθανόν και στις άλλες πελοποννησιακές πόλεις παρόλο που αυτή η υπόθεση είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί από τις επιγραφές στις οποίες η μνεία προσώπων που φέρουν το όνομα Πομπήιος είναι ούτως ή άλλως σπάνιες. Μόνον στις επιγραφές της Σπάρτης παρατηρείται ένας ικανός αριθμός τέτοιων προσώπων αλλά η όψιμη ως επί το πλείστον χρονολόγησή τους (2ος μ. Χ. αιώνας), καθιστά δύσκολη την σύνδεσή τους με κάποιους Πομπηίους της δημοκρατικής εποχής[7].

Η παρουσία του Αντωνίου σημάδεψε περισσότερο από αυτή του Πομπήιου τις πελοποννησιακές πόλεις. Οι επιγραφές αποκαλύπτουν, μέσω της ανθρωπωνυμίας, έναν εντυπωσιακό αριθμό κυρίως απελευθέρων των Αντωνίων στην Ηλεία και την Κόρινθο, πολύ μικρότερο στήν Αχαΐα, την Αργολίδα, την Αρκαδία, τη Λακωνία και την Μεσσηνία[8]. Η γεωγραφική και ποσοτική τους κατανομή δεν στερείται σημασίας· μαρτυρεί την μεγάλη δραστηριότητα και επιρροή του ιδίου και των επιτελών του[9] στους προύχοντες πολλών πόλεων που εισήλθαν στον κύκλο της προσωπικής πελατείας του ή σ' εκείνον της οικογενείας του[10]. Το γεγονός αυτό εξασφάλιζε πολιτικά στηρίγματα σε σημαντικά κέντρα των οποίων ο έλεγχος ήταν απαραίτητος για την μεγάλη σύγκρουση η οποία φαινόταν πλέον αναπόφευκτη. Η μικρή σχετικά επιρροή του σε κέντρα, όπως η Μεσσήνη και η Σπάρτη, εξηγείται τόσο από την πατροπαράδοτη επιρροή των Κλαυδίων όσο και από την δραστηριότητα πολύ ισχυρών πελατών του πολιτικού του αντιπάλου στη Σπάρτη (οικογένεια του Ευρυκλή) και ενδεχομένως στη Μαντίνεια· (εικ. 1).

II. Η ηγετική τάξη των πόλεων κατά τη περίοδο της Ιούλιο-Κλαυδιανής Δυναστείας

Η μεγάλη νίκη του Αυγούστου στο Άκτιον αύξησε το κύρος και δημιούργησε, για πρώτη φορά, τις προϋποθέσεις διείσδυσης των Ιουλίων στην Πελοπόννησο, ιδιαίτερα στη Σπάρτη όπου ο Ευρυκλής, όπως ο ναύαρχος του Αυγούστου Σέλευκος της Ρώσου, τιμήθηκε *ob virtutem* με την *civitas* για τις μεγάλες υπηρεσίες που προσέφερε στον Οκταβιανό στο Άκτιο[11]. Βέβαια το σύνολο των Ιουλίων της Πελοποννήσου δεν οφείλει το όνομά τους στον Αύγουστο· ορισμένοι διοικητές της Επαρχίας φέρουν το ίδιο όνομα και θα μπορούσαν να είχαν μεσολαβήσει για την παραχώρηση της πολιτείας. Η διεύρυνση της πολιτικής πελατείας των Ιουλίων είναι αναμφισβήτητη

4 Rizakis 1995, αρ. 40, 421, 531 §12 και 539.

5 Rizakis 1990, 324.

6 Κικέρων, *ad. Att.* 16, 1. Πρβλ. Rizakis 1990, 330–331.

7 Το *nomen Pompeius* με εξαίρεση μια αμφισβητούμενη περίπτωση (IG V 1, 787) συνδέεται με το προωνύμιο *Sextus*. Η παλαιότερη παρουσία του στην Πελοπόννησο (μέσα του 1ου μ. Χ. αιώνα) βρίσκεται σε μια αποσπασματική επιγραφή της Μεσσήνης (IG V 1, 1436A, ll. 5–6) και σχετίζεται, κατα τον G. H. Box, JRS 21, 1931, 213–214, με τον ανθύπατο, *Sextus Pompeius* που τιμάται σε μια αττική επιγραφή (IG III 592).

8 Πολλοί από τους Αντώνιους δεν έχουν άμεση σχέση με τον Μάρκο Αντώνιο αλλά με οικογένειες Ρωμαίων εμπόρων που εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές ή με απογόνους απελευθέρων της οικογενείας, καθόσον απαντούν σε μεταγενέστερες επιγραφές. Δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί αν ο απελεύθερος C. Antonius Pamphilus που αναφέρεται σε επιγραφή από τη Δύμη που χρονολογείται στον 1ο μ. Χ. αιώνα έχει μια μακρινή σχέση με την οικογένεια του C. Antonius, αδελφού του M. Antonius ή με αυτήν του M. Antonius Hybrida, υπάτου το 63 π. Χ. Πρβλ. J. Bingen, Épitaphe grecque et inscription latine de Dymé, στο: Mélanges G. Daux (1974) 13–21.

9 Π. χ. Rizakis 1998, 115–116 αρ. 33.

10 Όπως για παράδειγμα στην Κόρινθο (Stansbury 1990, 251–252). Πρβλ. και υποσ. 33.

11 FIRA, αρ. 55. Ένα άλλο παράδειγμα από την Πελοπόννησο είναι αυτό του Αλεξιάδη, πατέρα του δύανδρου της Κορίνθου P. Caninius Agrippa, Spawforth 1996, 173 και 176–177.

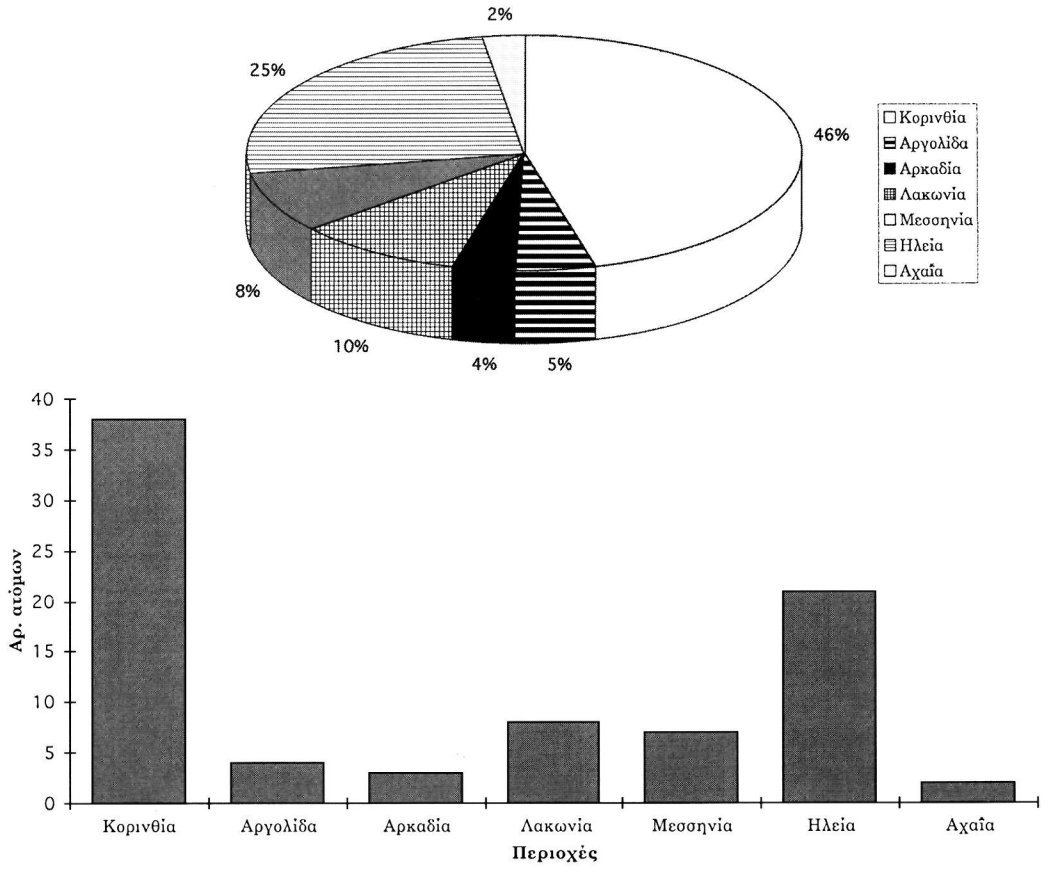

Εικ. 1. Antonii στην Πελοπόννησο

σε μερικές πόλεις, όπως για παράδειγμα τη Σπάρτη[12], γιατί μόνο η πόλη αυτή μαζί με τη Μαντίνεια στάθηκαν στο πλευρό του νικητή του Ακτίου και μετά την νίκη ανταμείφθηκαν οι οικογένειες που συνέβαλαν σε αυτή[13]. Οι πόλεις που ανήκαν στην σφαίρα επιρροής των Αντωνίων πέρασαν σε αυτή των Ιουλίων (εικ. 2)· ελάχιστοι Αντώνιοι επιβίωσαν μετά την αλλαγή[14].

Η επιρροή των Ιουλίων δεν είχε συνέχεια και διάρκεια λόγω της αποτυχίας του Αυγούστου παρά την μεγάλη προσπάθεια που κατέβαλε και αυτός και οι επιτελείς του[15] για την εξασφάλιση της επιθυμητής διαδοχής. Πράγματι με την ανάδειξη του Τιβερίου στον αυτοκρατορικό θρόνο ενισχύεται ακόμη περισσότερο η παραδοσιακή επιρροή των Κλαυδίων γενικά στις ελληνόφωνες Επαρχίες της ανατολής[16]. Στην Πελοπόννησο τα ισχυρά στηρίγματα που διέθεταν οι Κλαύδιοι στην Σπάρτη, Μεσσήνη, Ήλιδα και Επίδαυρο, ήδη από τη

[12] Στη Σπάρτη ο Αύγουστος εγκατέστησε στην εξουσία τον προσωπικό του φίλο Ευρυκλή ενώ στην Κόρινθο προωθήθηκε ο φίλος του Αγρίππα, Baebius Philinus. Η διείσδυση των Κλαυδίων αρχίζει δειλά από τον Τιβέριο αλλά γίνεται κυρίαρχη, στις περισσότερες πόλεις, μετά τους Φλαβίους (Cartledge – Spawforth 1989, 105–106 και γενικότερα Quass 1982).

[13] Δίων Κάσσιος 48, 39, 1; βλ. πιο πάνω υποσ. 11.

[14] Για την Ηλεία, βλ. Zoumbaki 1996, 192–193; για την Κόρινθο, Stansbury 1990, 129–130.

[15] Syme 1986· Bowersock 1984.

[16] Πρβλ. Holtheide 1983, 55.

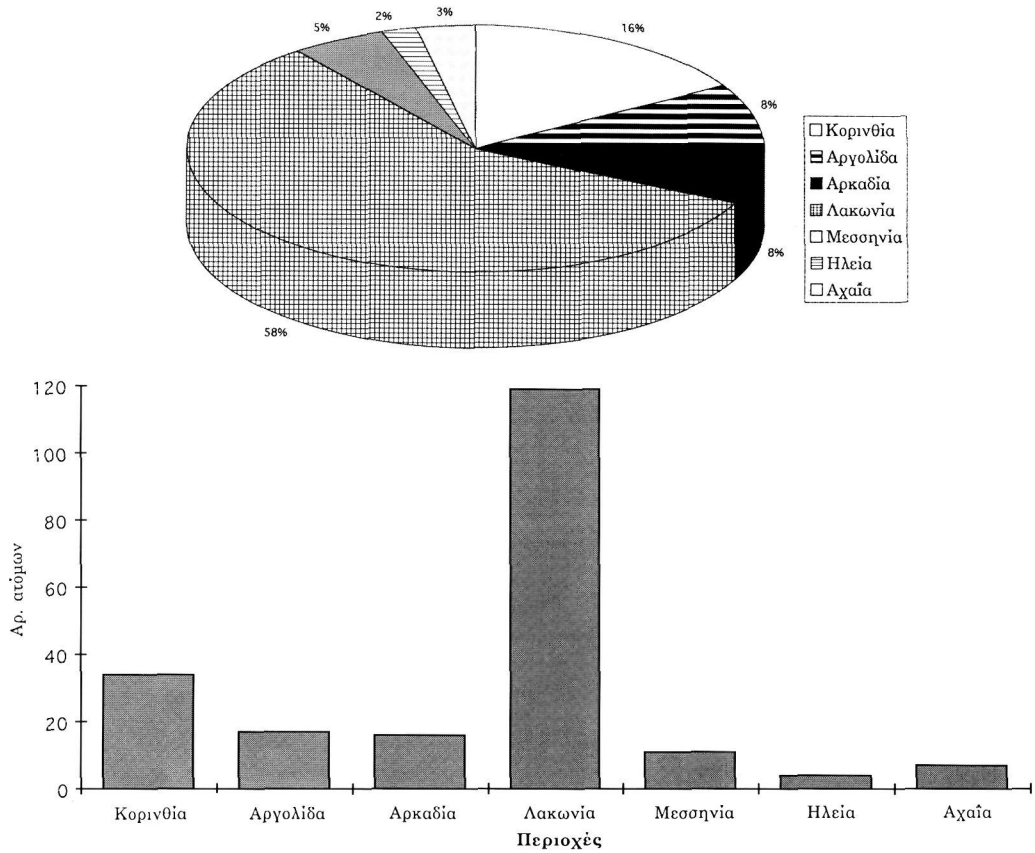

Εικ. 2. Iulii στην Πελοπόννησο

δημοκρατική εποχή[17], δεν φαίνεται να κλονίστηκαν ιδιαίτερα από την αναπτυχθείσα, στο μεταξύ, επιρροή και επιτυχία των Ιουλίων[18]· ακόμα και η οικογένεια του Ευρυκλή φαίνεται πως έμεινε πιστή στην πατρωνεία των Κλαυδίων, ο δε *C. Iulius Laco*, γιος και διάδοχος του προστατευομένου του Αυγούστου, έκοψε μάλιστα και νομίσματα με το πορτραίτο της Λιβίας[19]. Από αυτήν την περίοδο οι παραδοσιακές αριστοκρατικές οικογένειες (π. χ. της Σπάρτης) – αφιερωμένες ως τώρα στην τοπική πολιτική – αρχίζουν να δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για την ένταξή τους στο ρωμαϊκό κοινωνικο-πολιτικό σύστημα, μέσω της *civitas*[20].

Οι περισσότεροι Κλαύδιοι της Πελοποννήσου οφείλουν το όνομά τους στον Κλαύδιο

[17] Βλ. E. Albertini, La clientèle des Claudii, MEFR 24, 1904, 247–276. Για τη Σπάρτη βλ. Σουητ., *Τιβ.* 6, 2· πρβλ. Cartledge – Spawforth 1989, 94.

[18] Syme 1974· Bowersock 1984.

[19] Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 74.

[20] Ανάλογη στάση ένταξης στο κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον των ελληνικών πόλεων ακολουθούν και οι Ρωμαίοι *negotiatores* που ήταν εγκαταστημένοι σε αυτές· οι εθνικές και επαγγελματικές τους ενώσεις (*conventus c. R.*) σταδιακά εξαφανίζονται από το σύνολο των πόλεων, στον 1ο μ. Χ. αιώνα, συνάπτονται μεικτοί γάμοι και οι Ρωμαίοι λαμβάνουν ενεργό πλέον μέρος στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή των πόλεων. Πρβλ. Halfmann 1979, 24· Errington 1988· Spawforth 1996.

ή στον Νέρωνα, μόνο ένας πολύ μικρός αριθμός μπορούν να θεωρηθούν απόγονοι των Κλαυδίων της δημοκρατικής και της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου[21]. Πράγματι ο Κλαύδιος υπήρξε ο πρώτος αυτοκράτορας, μετά τον Αύγουστο, που άσκησε μια πολύ φιλελεύθερη πολιτική, γεγονός για το οποίο συγκέντρωσε τις επικρίσεις και τα σκωπτικά σχόλια των συγχρόνων του[22]. Στον αυτοκράτορα αυτόν ίσως να οφείλουν την πολιτεία τους οι μεγάλες οικογένειες της Σπάρτης, όπως αυτή των απογόνων του Βρασίδα, δημιουργώντας έτσι ένα αντίβαρο στην επιρροή των Ιουλίων και της οικογενείας του Ευρυκλή[23]. Η επιρροή των Κλαυδίων είναι παραδοσιακή και μεγάλη στην Ήλιδα[24], στό Άργος και στην Επίδαυρο[25], όπου ο Δρούσος ο πρεσβύτερος και ο Τιβέριος ήταν πάτρωνες[26]. Ο Κλαύδιος και ο Νέρων αναπαρήγαν κατά κάποιον τρόπο την παραδοσιακή έχθρα ανάμεσα στην Σπάρτη και την Μεσσήνη, προσφέροντας για παράδειγμα ο μεν Κλαύδιος την εύνοιά του στην πρώτη[27] κι ο Νέρων στην δεύτερη[28]. Με τον τελευταίο αυτοκράτορα συνδέονται οι περισσότεροι Κλαύδιοι της Ολυμπίας των οποίων ο αριθμός είναι μεγαλύτερος και από τους Αυρήλιους[29]. Το ίδιο πιθανώς ισχύει και για την Μεσσήνη[30] και λιγότερο την Σπάρτη που και αυτή τον τίμησε με την ανέγερση ενός τουλάχιστον αγάλματος[31]. Η αναβάθμιση του Άργους και της Επιδαύρου είναι πιθανώς έργο του ίδιου του αυτοκράτορα αλλά δεν μπορεί να είναι κανείς κατηγορηματικός καθόσον τόσο σε αυτή όσο και στις προηγούμενες περιπτώσεις η ακριβής προέλευση των Κλαυδίων δεν είναι πάντοτε σαφής (εικ. 3)[32].

III. Η ηγετική τάξη μετά τη Δυναστεία των Φλαβίων

Πολύ μικρότερο ρόλο στην διάδοση της ρωμαϊκής πολιτείας στην Πελοπόννησο φαίνεται πως έπαιξαν οι Flavii, οι Ulpii και οι Aelii[33] που, γενικά είναι πολύ λιγότεροι στην Ανατολή από τους Ιούλιους και τους Κλαύδιους[34]. Αντίθετα σημαντική υπήρξε σε αυτόν τον τομέα η δραστηριότητα μερικών συγκλητικών οικογενειών, κατά κύριον λόγο των Cornelii, των Memmii, και των Statilii. Η πρώτη οικογένεια είναι ιδιαίτερα σημαντική στο Άργος και στην Επίδαυρο αλλά δεν έχει ακόμη διακριβωθεί κατά πόσον οι φορείς του ονόματος το οφείλουν στον ανθύπατο της Μακεδονίας, *Cn. Cornelius Dolabella* (80–78 π. Χ.), ή στον *Cn. Cornelius Lentulus*[35] που τιμάται, όπως εξάλλου και προηγούμενός του στην Αθήνα, και μπορεί να ταυτίζεται με τον ομώνυμο ύπατο του 18 π. Χ. ή εκείνον του 14 π. Χ.[36]. Ο τελευταίος είναι πιθανόν να έχει σχέση με τους Κορνήλιους της Επιδαύρου που γνωρίζουν το απόγειο της ισχύος τους με την λαμπρή σταδιοδρομία του *Cn. Cornelius Pulcher*, τον 2ο μ. Χ. αιώνα[37]. Τέλος δεν πρέπει να αποκλεισθεί η σχέση των Κορνηλίων – κυρίως στη Μεσσήνη, ενδεχομένως και στο Άργος[38] –

[21] Π.χ. IvO 369: από τον Τιβέριο πριν υιοθετηθεί από τον Αύγουστο.

[22] Σεν., *Apocolocynthosis* 3. Πρβλ. Sherwin-White 1939, 237–250.

[23] Πρβλ. Bowersock 1961, 116–117· Spawforth 1985, 224–244 και 1989, 94–96.

[24] Zoumbaki 1996, 196.

[25] Mendoni 1996, 185–188.

[26] IG IV^2 595 και 599.

[27] Δίων Κάσσιος 60, 7, 2.

[28] Δίων Κάσσιος 73, 1· Παυσανίας 7, 17, 3.

[29] Πρβλ. τους τιμητικούς ανδριάντες: IvO 220, 370–371.

[30] IG V 1, 1449–1450.

[31] Horos 8/9, 1990/91, 93–94 αρ. 1 εικ. 20 = SEG 41, 1991, 315.

[32] Τι. Κλαύδιοι: οι διαφορές που παρατηρούνται όσον αφορά την ποσοτική και γεωγραφική κατανομή των διαφόρων οικογενειών αντανακλά – αν το δείγμα δεν είναι ελλιπές – την διαφορετική πολιτική των αυτοκρατόρων απέναντι στις διάφορες πόλεις.

[33] Spawforth 1985, 246–248: *Aelii*.

[34] Jacques – Scheid 1990, 227.

[35] Sarikakis 1971, A, 75–78 και 161–162.

[36] IG II–III^2 4155 et 4137. Πρβλ. Syme 1986, σποράδην.

[37] Βλ. υποσ. 53.

[38] Για το Άργος βλ. Mendoni 1996, 189. Οι δύο *Cornelii* της Σπάρτης που απαντούν σε επιγραφές

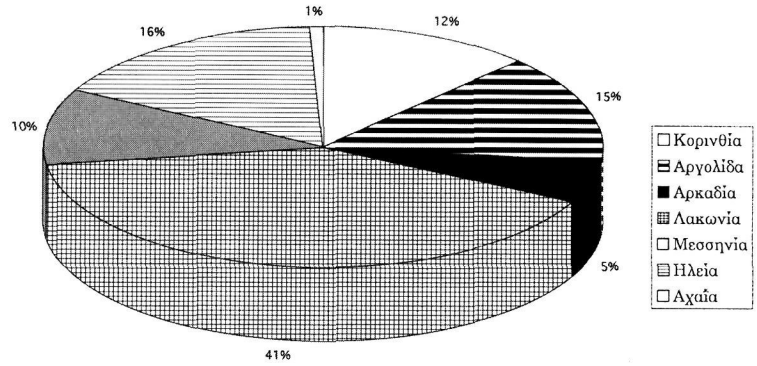

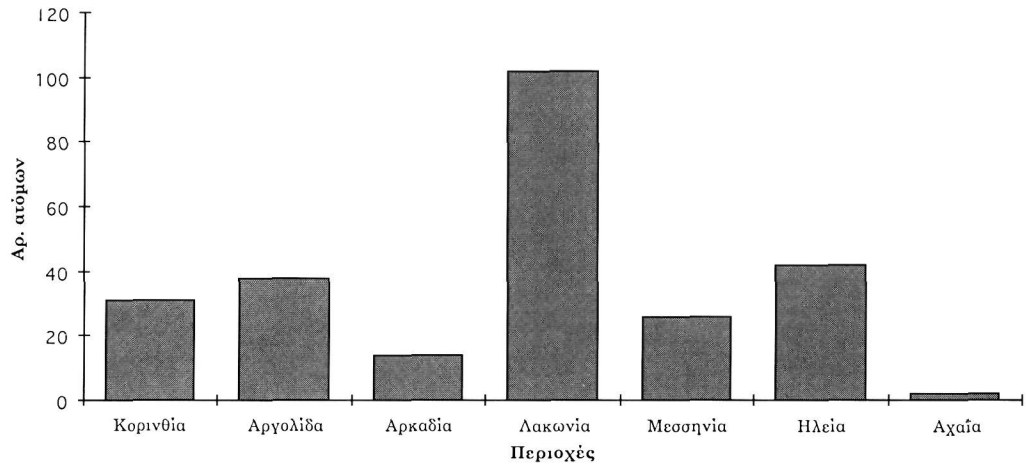

Εικ. 3. Claudii στην Πελοπόννησο

με τον ταμία *P. Cornelius Scipion* που προφανώς ανήκει στην οικογένεια των Cornelii Lentuli της δημοκρατικής εποχής και υπήρξε ο πρωτεργάτης της εισαγωγής και διάδοσης της αυτοκρατορικής λατρείας στην Επαρχία της Αχαΐας, το έτος 2–3 μ. Χ.[39]. Πολύ σημαντική επίδραση, ιδιαίτερα στην Επίδαυρο, φαίνεται πως έχει η οικογένεια των Statilii, στον κύκλο της πελατείας της οποίας εισήλθε μια τοπική αριστοκρατική οικογένεια από την εποχή του Αυγούστου, χάρη στην μεσολάβηση του *T. Statilius Taurus* που ήταν έμπιστος συνεργάτης του Αυγούστου[40] αλλά και του Αγρίππα. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η παραχώρηση της πολιτείας στην οικογένεια της Επιδαύρου να οφείλεται σε έναν ομώνυμο απόγονό του, τον έγγονό του, ύπατο το 19 μ. Χ., ή τον δισέγγονό του, πατέρα της Μεσσαλίνας και ύπατο το 44 μ. Χ.[41]. Οι Στατίλιοι της Επιδαύρου ανάπτυξαν πολλές δραστηριότητες και σε πολλές άλλες πόλεις, Σπάρτη, Αθήνα, Άργος και Θεσπιές, συχνά μέσω γάμων με επιφανή μέλη οικογενειών ορι-

του δευτέρου μ. Χ. αιώνα (IG V 1, 116 και SEG 11, 1950, 838) δεν φαίνεται να έχουν κάποια σχέση με τους Cn. Cornelii του 1ου π. Χ. αιώνα.

39 SEG 23, 206· BullEpigr 1966, 201. Πρβλ. Zetzel 1970, 259–266· Syme 1986, 59 και 252· Herz 1993, 272–288.

40 Syme 1986, 211 και 274.

41 PIR, S 617–618· RE IIIA 2 (1929) 2199 αρ. 34

σμένων πόλεων[42]. Τέλος από τους διοικητές της Επαρχίας τον σημαντικότερο ρόλο στην διάδοση της ρωμαϊκής πολιτείας στην Πελοπόννησο διεδραμάτισε ο *P. Memmius Regulus*, διοικητής των Επαρχιών της Μυσίας, Μακεδονίας και Αχαΐας από το 35–44 μ. Χ.[43]. Οι Memmii είναι ιδιαίτερα πολυπληθείς στην Σπάρτη και στην Κόρινθο, λιγότερο στις υπόλοιπες περιοχές της Πελοποννήσου[44].

IV. Η κοινωνική διαστρωμάτωση των πόλεων κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας

Η κοινωνική οργάνωση των πόλεων της αυτοκρατορίας – και εν προκειμένω της Πελοποννήσου – δεν παρουσίαζε σημαντικές διαφοροποιήσεις καθώς απέβλεπε στη σταδιακή ένταξή των τοπικών élites στο ρωμαϊκό πολιτικο-ιδεολογικό και κοινωνικό σύστημα· στις τελευταίες η Ρώμη στήριξε εξαρχής τόσο την επέκταση όσο και την εδραίωση της κυριαρχίας της στην ανατολή. Η ρωμαϊκή κυριαρχία ενίσχυσε, στο εσωτερικό των πόλεων, τη συγκέντρωση του πλούτου και της πολιτικής δύναμης σε λίγες οικογένειες, τάση που είχε αρχίσει να εμφανίζεται ήδη από την ελληνιστική εποχή[45]. Η κατάσταση αυτή είχε σταθεροποιηθεί στις περισσότερες πόλεις στην αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου οπότε και η κοινωνική δομή αρχίζει να γίνεται σαφής.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση ήταν πολυσύνθετη. Πολύ μεγάλη σημασία είχαν, στην αρχή τουλάχιστον της αυτοκρατορικής περιόδου, οι νομικού περιεχομένου διαιρέσεις πρώτον ανάμεσα στους πολίτες που κατάγονταν από ελευθέρους ή απελευθέρους γονείς και δεύτερον ανάμεσα σε Ρωμαίους ή μη πολίτες[46]. Σε κάθε περίπτωση η ρωμαϊκή πολιτεία παρέμεινε ένα από τα βασικά κριτήρια κοινωνικής διαφοροποίησης, ακόμα και τον 2ο μ. Χ. αιώνα, καθώς παρείχε προνόμια και ωθούσε κάμποσες φορές τους κατόχους της, λόγω της νομικής και κοινωνικής τους υπεροχής, σε καταχρήσεις[47].

Στο τέλος του 1ου αι. το ποσοστόν των μελών της ηγετικής τάξης των πόλεων που απέκτησε την *civitas* αντιπροσωπεύει το 20% στους καταλόγους των Εφόρων της Σπάρτης, ενώ στον 2ο αι. (τρίτο τέταρτο) το ποσοστόν αγγίζει το 25% στους καταλόγους των μελών της γερουσίας, το 37% στους Εφόρους και μερικές μονάδες λιγότερο στους καταλόγους των Νομοφυλάκων. Από τους Ρωμαίους πολίτες που είναι Έφοροι ή Νομοφύλακες στον 1ο αι. το 45% είναι Ιούλιοι ή Κλαύδιοι[48]. Αυτό σημαίνει ότι ένα σημαντικό μέρος της ηγετικής τάξης των πόλεων δεν κατέχει τη ρωμαϊκή πολιτεία αλλά αυτό δεν το εμποδίζει να διαδραματίζει ηγετικό ρόλο στο επίπεδο της πόλης. Για τα φιλόδοξα ωστόσο άτομα ήταν μια απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση αξιωμάτων πέρα από αυτά τα όρια, στο πλαίσιο του κοινού[49], της πρωτεύουσας της Επαρχίας και ακόμη περισσότερο σε εκείνο της αυτοκρατορίας με την άνοδό τους στην ιππική ή τη συγκλητική τάξη.

Η αρχή της ανισότητας ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες, που ήταν γενικώς αποδεκτή, δημιουργούσε, κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, μια πολύ αυστηρή πυραμοειδή ιεραρχία στην κορυφή της οποίας βρίσκονταν οι εκπρόσωποι της συγκλητικής και της ιππικής τάξης και στη βάση της οι δούλοι· ανάμεσά τους

s. v. Statilius (A. Nagl).

42 Spawforth 1985, 249 και πίν. 7.

43 Thomasson 1984, 181 αρ. 13 και 191 αρ. 11.

44 G. H. Box, JRS 21, 1931, 209· Spawforth 1985, 198 και Cartledge – Spawforth 1989, 163 (Σπάρτη). Πολλοί από αυτούς, όπως εξάλλου και από τους Ιουλίους και τους Κλαυδίους μπορεί να μην είναι απόγονοι πολιτών που τιμήθηκαν με την civitas αλλά απελευθέρων των αντίστοιχων αριστοκρατικών οίκων.

45 Briscoe 1967, 3–20 = SAS, 53–73· De Ste. Croix 1981, 523.

46 Garnsey – Saller 1995, 159.

47 Hatzfeld 1919, 319–330· Ferrary 1998.

48 Hoët-Van Cauwenberghe 1996, 138–139.

49 Puech 1983.

υπήρχαν φυσικά πολλές ενδιάμεσες κοινωνικές κατηγορίες[50]. Τόσο όμως η συγκλητική όσο και η ιππική τάξη είχαν στις πόλεις της Πελοποννήσου, λόγω των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων, ευάριθμα μέλη. Όπως και στις άλλες ανατολικές Επαρχίες (Αίγυπτο, Ασία) προέρχονται από τον κύκλο των παλαιμάχων, των αποίκων, των ρωμαίων εμπόρων καθώς και από εκείνο των αριστοκρατικών πλουσίων ελληνικών οικογενειών που τιμήθηκαν με την *civitas*[51]. Σε όλες τις περιπτώσεις οι ισχυρές οικογένειες αναπτύσσουν μεταξύ τους ποικίλες και στενές σχέσεις που βοηθούν στην κοινωνική αναρρίχησή τους[52]. Οι περισσότεροι ιππείς της Επαρχίας της Αχαΐας κατάγονται από την Κόρινθο και ακολουθούν η Σπάρτη, το Άργος, η Επίδαυρος, η Μεσσήνη, η Ήλις και η Πάτρα[53]. Πολύ λιγότεροι ακόμα ήταν οι Πελοποννήσιοι που εισήλθαν στην συγκλητική τάξη και μάλιστα αργότερα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τραϊανού και του Αδριανού ή ακόμα αργότερα· οι περισσότεροι προέρχονται από την Μεσσήνη κυρίως[54] και την Σπάρτη[55] κι' ένας μόνον από τη Κόρινθο ή την Επίδαυρο[56]. Η άνοδος στην ιππική ή την συγκλητική τάξη διευκόλυνε την πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας και αποφάσεων και αποτελούσε για το πρόσωπο και την πόλη της καταγωγής του την υψίστη τιμή· γι' αυτό η επιρροή τους στο εσωτερικό των πόλεων της Επαρχίας τους ήταν αδιαμφισβήτητη, κυρίως όμως συνέβαλε στην σταθεροποίηση της ρωμαϊκής κυριαρχίας[57].

Το ανώτερο στρώμα των πόλεων της Πελοποννήσου συγκροτείται ως επί το πλείστον, όπως εξάλλου και στις υπόλοιπες πόλεις της αυτοκρατορίας, από έναν περιορισμένο αριθμό πλουσίων γαιοκτημόνων· η σύνθεσή του εξαρτάται από την καταγωγή και την νομική θέση καθώς και την περιουσιακή κατάσταση των μελών του[58]· αυτά συγκροτούν την τοπική βουλή της οποίας ούτε ο αριθμός των μελών ούτε οι προϋποθέσεις συμμετοχής είναι παντού οι ίδιες. Στο εσωτερικό αυτού του στρώματος μια πολύ περιορισμένη ομάδα συνιστά τον λεγόμενο ηγετικό πυρήνα, τους «πρώτους πολίτες = *primores*» της πόλης[59], μερικοί από τους οποίους διαθέτουν ένα

[50] Alföldy 1988, 255–261.

[51] Démougin 1988, 537–538. Ειδικότερα για την Κόρινθο, βλ. Spawforth 1996 και για τις αποικίες στις Επαρχίες της Αχαΐας και της Μακεδονίας, Rizakis 1999.

[52] Spawforth 1998

[53] **Α. Κόρινθος**: [1] *Ti. Claudius Dinippus*: Démougin 1992, 507–508 αρ. 607· Spawforth 1996, 175 και 177–178. [2] *Sex. O[lius L. f.] A[e]m. Secu[ndus]*: Démougin 1992, 158–159 αρ. 172. [3] *A. Arrius [.] f. Proc[ulus]*: Démougin 1992, 279–280 αρ. 329. [4] *Q. Granius Bassus*: Démougin 1992 413–414 αρ. 501 και της ιδ. 1988, 746 [5] *P. Caninius Alexiadae f. Co[r.] Agrippa*: Démougin 1992, 405–407 αρ. 494· πρβλ. Spawforth 1998. – **Β. Σπάρτη**: [1] *C. Iulius Laco* II: Halfmann 1979, 127–128 αρ. 29 b· Cartledge – Spawforth 1989, 102· Démougin 1992, 415–417 αρ. 503 και [2] *C. Iulius Spartiaticus*: Halfmann 1979, 126–127 αρ. 29 a· Cartledge – Spawforth 1989, 103· Démougin 1992, 469–470 αρ. 564 και *M. Aurelius Stephanus*: IG V 1, 596 στ. 10–13· Bradford 1977, 383 αρ. 8· Cartledge – Spawforth 1979, 124. Ο τελευταίος χρονολογείται στην περίοδο των Σεβήρων. – **Γ. Άργος**: [1] *Ανώνυμος*: IG IV, 596· Devijver 1976–80, Inc., 11. [2] *C. Iulius Philippus* και ο γιος του *C. Iulius L- - - ή A- - -*: IG V 1, 1417. – **Δ. Επίδαυρος**: [1] *Cn. Cornelius Pulcher*: Spawforth and Walker 1984 I, 86–89 και [2] ο *Cn. Cornelius Pulcher* εγγονός του προηγουμένου: Puech 1983, 17–21· Démougin 1992, 508 υποσ. 4. – **Ε. Μεσσήνη**: *Tib. Claudius Crispianus*: IvO 447· Devijver 1976–80, C. 136. – **ΣΤ. Ήλις**: *L. Vetulenus Laetus*: IvO 436 και 437· Devijver 1976–80 V, 84· Zoumbaki 1993, 227–231. – **Ζ. Πάτρα**: *T. Statilius Felix*: Rizakis 1998, 206–208 αρ.158.

[54] *Tib. Claudius Frontinus*: Halfmann 1979, 174 αρ. 93 και οι γιοι του *Tib. Claudius Frontinus Niceratus*: Halfmann 1979, 196 αρ. 126 και *Tib. Claudius Saethidas Caelianus*: Halfmann 1979, 196 αρ. 127 και ο εγγονός του *Tib. Claudius Saethidas Cethegus Frontinus*: Halfmann 1979, 196 αρ. 127.

[55] *C. Iulius Eurycles Herculanus L. Vibullius Pius*: Halfmann 1979, 125–126 αρ. 29· Quass 1982, 191. Cartledge – Spawforth 1989, 98–99 και 110–112. Πρβλ. και Birley 1997, 237–244. *Tib. Claudius Brasidas*: Dig. 36, 1, 23 (22). Πρβλ. Halfmann 1979, 188–189 αρ. 111· Spawforth 1985, 227· Cartledge – Spawforth 1989, 120.

[56] *Veturius Paccianus*: Halfmann 1979, 192 αρ. 118.

[57] Spawforth 1998.

[58] Alföldy 1988, 89.

[59] Tac., *Ann.* 6, 18: για τον *C. Iulius Laco*: e primoribus Achaiae.

ευρύ δίκτυο προσωπικών σχέσεων με άλλες αριστοκρατικές οικογένειες της Επαρχίας, επιφανείς Ρωμαίους, ακόμα και με μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Αυτοί κατάγονταν από αριστοκρατικότερα γένη και διακρίνονταν, μερικές φορές, από τους άλλους χάρη στα επωνύμια (*cognomina*), όπως Πολύβιος για τους Φλαβίους της Μεσσηνίας και Βρασίδας ή Σαιθίδας για τους Κλαυδίους της Σπάρτης και της Μεσσήνης αντίστοιχα[60]. Συναντούμε επίσης σε πολλές οικογένειες της Σπάρτης που ανήκουν στους πρώτους της πόλης βασιλικά επωνύμια, όπως Αγησίλαος[61], Αρεύς[62] που διαδίδονται, μέσω γάμων, και σε άλλες οικογένειες. Η χρήση πολλών ταυτοχρόνως επωνυμίων είναι σχεδόν άγνωστη στην Πελοπόννησο και εμφανίζεται μόνο στην περίπτωση που ορισμένα επιφανή μέλη της τοπικής αριστοκρατίας ανέρχονται στην συγκλητική τάξη, όπως για παράδειγμα η οικογένεια του Ευρυκλή[63].

Στον 3ο αιώνα με την καθολική διάδοση της ρωμαϊκής πολιτείας η κατοχή της έπαψε να θεωρείται στοιχείο κοινωνικής υπεροχής· η παραδοσιακή κοινωνική δομή της πρώιμης αυτοκρατορίας αντικαθίσταται από μια νέα διάκριση ανάμεσα στα ανώτερα και στα κατώτερα στρώματα, στους *honestiores* και στους *humiliores,* στην οποία τα νομικά κριτήρια κατάταξης δεν παίζουν πλέον τον ίδιο με το παρελθόν ρόλο, σημαντικότερη θέση προσλαμβάνει τώρα ο πλούτος[64]· αυτό δεν σημαίνει ότι η κοινωνική διαφοροποίηση με βάση την «ευγένεια» εγκαταλείπεται· αυτή εκδηλώνεται, τώρα, με την υιοθέτηση περισσοτέρων ονομάτων γένους, χωρίς ωστόσο αυτή η επιδειξη να έχει κάποια νομική ή αλλη σημασία.

Η σύνθεση της ηγετικής ομάδας και οι ενδεχόμενες ανακατατάξεις που επέρχονται σε αυτήν είναι δυνατόν να μελετηθούν μόνο σε μερικές πόλεις οι οποίες διαθέτουν καταλόγους θρησκευτικών και πολιτικών αξιωματούχων σε διάστημα περισσότερων γενιών. Αυτό είναι εφικτό στην Σπάρτη, για παράδειγμα, κυρίως μετά τους Φλαβίους, καθώς οι σωζόμενοι κατάλογοι αρχόντων, παρά τον αποσπασματικό πολλές φορές χαρακτήρα τους και τα χρονολογικά κενά, είναι πολλοί και πολύτιμοι· είναι επίσης εφικτό στην περίπτωση της Κορίνθου και της Ολυμπίας. Η πρώτη επιδίωξη της αριστοκρατικής οικογένειας είναι η προώθηση στην τοπική βουλή των μελών της και η διατήρηση αυτής της θέσης για περισσότερες από μια γενιές, γεγονός που επιτρέπει, κατά κάποιο τρόπο, το μονοπώλιο των υψηλών αστικών[65] και θρησκευτικών αξιωμάτων[66]· η επιτυχία αυτού του στόχου εξασφαλίζεται με τις στενές σχέσεις και συμμαχίες της οικογένειας με άλλες ισχυρές οικογένειες της πόλης αλλά και ευρύτερα της Επαρχίας. Βασική φροντίδα των αριστοκρατικών γενών είναι η διατήρηση του πλούτου και της περίοπτης κοινωνικής τους θέσης· έτσι η διαχείριση της περιουσίας και η μεταβίβασή της είναι στενά συνδεδεμένες με την πολιτική και απαιτεί την ύπαρξη μιας στρατηγικής με πολλές αποχρώσεις· κατά περίπτωση εφαρμόζεται η ενδογαμία, η εξωγαμία ή και η υιοθεσία όταν οι επιδιώξεις της οικογενείας ικανοποιούνται καλύτερα[67]. Τα παραδείγματα είναι πολλά: επανεκλογή του

[60] Για την οικογένεια του Βρασίδα βλ. το *stemma* του A. Spawforth, BSA 80, 1985, 225 πίν. 3.

[61] Bradford 1977, 11 (4).

[62] Bradford 1977, 45 (4).

[63] Πρβλ. RE X 1 (1918) 580–85, s. v. Iulius [24] (R. Groag)· PIR² I, 209, 302· Spawforth, BSA 73, 1978, 249–260· Cartledge – Spawforth 1989, 110–112· Halfmann 1979, 125–126 αρ. 29.

[64] Alföldy 1988, 304–317.

[65] Τρεις κατάλογοι εφόρων, νομοφυλάκων και γερόντων (δύο του Τραϊανού και ένας του Αντωνίνου Πίου) δείχνουν πως το 30% περίπου των μελών αυτών των σωμάτων ήταν μέλη ή απόγονοι της ίδιας οικογένειας (Spawforth 1989, 230–231, app. 3· Hoët-Van Cauwenberghe 1996, 139).

[66] Π. χ. ιέρεια της Δήμητρος Χαμύνης: IvO 473–474: 390–391. Στην IvO 91: ο πατέρας και οι δύο γιοι του είναι θεοκόλοι. Διαπιστώνεται επίσης πως ο εισαγωγεύς που ήταν βοηθός του αγωνοθέτη προήρχετο πολύ συχνά από την οικογένειά του και σε μερικές περιπτώσεις ήταν ένα μικρό παιδί. Πρβλ. L. Robert, REG 1966, 738–739· του ιδ., CRAI 1982, 273–275. Άλλα παραδείγματα στην Hoët-Van Cauwenberghe 1998, 391.

[67] Cartledge – Spawforth 1989, 174–175 υποσ. 20.

ιδίου προσώπου στα ίδια αξιώματα ή εκλογή μελών της ίδιας οικογένειας σε διάστημα περισσότερων γενεών[68]. Η επιβίωση μιας οικογένειας για διάστημα μεγαλύτερο από έναν αιώνα είναι πολύ σπάνιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της οικογενείας του Ευρυκλή[69] του Memmius Pratolaus στην Σπάρτη[70] καθώς και της οικογένειας των *Vetuleni* στην Ήλιδα[71].

Η διεξοδική εξέταση της πολιτικής και κοινωνικής δραστηριότητας της ηγετικής τάξης στον 1ο αι., μας οδηγεί στα εξής συμπεράσματα: 1) Η εντύπωση που δημιουργούν αυτοί οι κατάλογοι είναι ότι η αριστοκρατική τάξη είναι συντηρητική και επιδιώκει, μέσω διαφόρων πρακτικών, την διατήρησή των προνομίων και στους απογόνους της. Στην Σπάρτη, για παράδειγμα, τα μέλη της γερουσίας ή οι φορείς άλλων αξιωμάτων (Πατρονόμοι, Έφοροι, Νομοφύλακες, Βίδεοι κλπ.), που είχαν το leadership, ανανεώνονται αργά και σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται και κληρονομική συνέχεια ορισμένων επιφανών οικογενειών στην ανάληψη διαφόρων αξιωμάτων πολιτικών κυρίως όμως θρησκευτικών. 2) Οι οικογένειες που διατηρούν την υψηλή κοινωνική τους θέση για περισσότερες γενιές είναι ευάριθμες· συνήθως επιβιώνουν τρεις το πολύ γενιές· η επιβίωση μιας οικογένειας για μεγαλύτερο χρόνο αποτελεί εξαίρεση που δεν αναιρεί τον κανόνα. 3) Παρά πολλές οικογένειες εμφανίζονται άπαξ και εξαφανίζονται γιατί όπως παρατηρήθηκε εύστοχα από τον H. Mouritsen[72] ήταν πολύ δύσκολο γι' αυτές που είχαν μέτρια εισοδήματα να κρατηθούν στην επιφάνεια για περισσότερες γενιές ιδιαίτερα όταν είχαν περισσότερα παιδιά τα οποία έπρεπε να μοιραστούν μεταξύ τους την περιουσία. 4) Ορισμένες, ύστερα από έναν πρόσκαιρο παραγκωνισμό τους, επανεμφανίζονται και μάλιστα δυναμικά στην πολιτική σκηνή[73].

V. Το κοινωνικό τοπίο των αποικιών

Η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική στις αποικίες, Δύμη, Πάτρα και Κόρινθο[74]. Η εγκατάσταση των αποίκων δημιουργεί μια νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα καθώς ανατρέπει την προϋπάρχουσα κοινωνική ιεραρχία, προκαλώντας κοινωνικό σεισμό. Η ένταξη των παλαιών κατοίκων στην κατηγορία των παροίκων οδηγεί στην υποβάθμιση του πολιτικού και κοινωνικού τους ρόλου. Θεωρούνται ξένοι στην ίδια τους την πόλη γι' αυτό φέρουν το όνομα των *incolae* με τους οποίους συγχέονται όσον αφορά την νομική και πολιτική τους υπόσταση[75]. Η πολιτική και κοινωνική οργάνωση των αποικιών αντιγράφει εκείνη της Ρώμης, οι αποικίες δεν είναι τίποτε άλλο από το εἴδωλό της.

Ο ηγετικός πυρήνας της αποικίας απαρτίζεται, κατά κύριο λόγο, από Ρωμαίους αποίκους· αυτό ισχύει απόλυτα για την Πάτρα, αποικία παλαιμάχων της X Equestris και της XII Fulminata[76]. Αντίθετα στις αποικίες του Καίσαρα, Κόρινθο και Δύμη, στο ηγετικό στρώμα συμμετέχουν, τουλάχιστον στην αρχή, ένας μεγάλος αριθμός πλουσίων απελευθέρων γιατί κατά την

[68] Οι Cartledge – Spawforth (1989, 143–159) έδειξαν πως μερικοί κατάλογοι εφόρων και μελών της γερουσίας δείχνουν ότι το 27% περίπου ανήκε σε πρόσωπα που είχαν προγόνους ή απογόνους στα ίδια ή κάποια άλλα αξιώματα· ανάλογες περιπτώσεις συνέχειας μιας οικογένειας σε 2–3 γενιές μπορεί να βρει κανείς για παράδειγμα στην Μεσσήνη (βλ. Hoët-Van Cauwenberghe 1996, 143–144: οικογένεια των Κλώδιοι Κλεόβουλοι) και στην Επίδαυρο (βλ. Mendoni 1996, 190: Statilii, Cornelii, Claudii).

[69] Cartledge – Spawforth 1989, 97–103.

[70] Cartledge – Spawforth 1989, 120–121.

[71] Zoumbaki 1993.

[72] Mouritsen 1988 και 1990· πρβλ. και Veyne 1961, 216.

[73] Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι αυτό της οικογενείας του Ευρυκλή: Chrimes 1949, 169–204· Spawforth, BSA 73, 1978, 261 (γενεαλογικό δέντρο).

[74] Rizakis 1996 και 1997.

[75] Rizakis 1998a.

[76] Rizakis 1998, 26–28.

πρώιμη αυτή περίοδο δεν υπήρχαν νομικά εμπόδια για την αναρρίχησή τους στα ύψιστα αξιώματα[77]· αυτή ήταν σχετικά εύκολη γιατί μερικοί από αυτούς ανήκαν στον κύκλο της πελατείας του αυτοκράτορος ή οικογενειών με μεγάλη πολιτική και κοινωνική επιρροή (Αντώνιος, Αγρίππας). Το ποσοστό συμμετοχής των απελευθέρων σε αυτά είναι αρκετά μεγάλο για την Κόρινθο (19%), μικρότερο για τη Δύμη από την οποία δεν έχουμε ικανοποιητικά στοιχεία. Στην ηγετική ομάδα της Κορίνθου – προφανώς λόγω της μεγάλης εμπορικής σημασίας της – εντάσσονται και εύποροι *negotiatores* από άλλες ελληνικές πόλεις που εγκαταστάθηκαν στην αποικία μετά την ίδρυσή της[78].

Το σύστημα ευνοεί και προστατεύει τις φιλοδοξίες και τα προνόμια αυτής της μικρής ρωμαϊκής ηγετικής ομάδας που συνιστά ένα είδος νέας ολιγαρχίας που μονοπωλεί τον πλούτο και τις τιμές και τροφοδοτεί την τοπική βουλή (*ordo*) με μέλη που είναι ισόβια. Οι απλοί άποικοι ανήκουν στην λεγόμενη *plebs urbana* και παρόλο που διαθέτουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα δεν λαμβάνουν μέρος στις αποφάσεις και η διείσδυσή τους στον ηγετικό πυρήνα δεν είναι εύκολη. Η παρουσία των *C. Iulii* δεν είναι ποσοτικά μεγάλη στην Κόρινθο αλλά δεν στερείται ποιοτικής σημασίας· δύο από τους πρώτους δυάνδρους της Κορίνθου που εμφανίζονται στα νομίσματα των ετών 44/3 και 43/2 π. Χ. είναι C. Iulii, προφανώς απελεύθεροι του Καίσαρα[79]. Οι υπόλοιποι Iulii που εμφανίζονται στην Κόρινθο, αργότερα, πιθανόν, συνδέονται με τον Αύγουστο ή άλλα μέλη της δυναστείας του παρά με τον δικτάτορα[80]. Ο Αντώνιος είχε δημιουργήσει ένα ισχυρό δίκτυο πελατών στην Κόρινθο και αυτό εξηγεί τον μεγάλο αριθμό των Αντωνίων που απαντά κανείς στα νομίσματα και στις επιγραφές[81]. Η ήττα του Ακτίου δεν απομάκρυνε, τουλάχιστον μερικούς από αυτούς, από την διαχείριση των κοινών[82]. Από τον Αύγουστο κάνουν δυναμικά την εμφάνισή τους οι Τιβέριοι Κλαύδιοι και φαίνεται πως η επικράτηση των Ιουλίων με τον Οκτάβιο δεν μείωσε την δύναμή τους γενικά στην Πελοπόννησο. Τέσσερις ίσως πέντε Ti. Claudii άσκησαν κάποιο αξίωμα, στην Κόρινθο, ανάμεσα στό τέλος του 1ου π. Χ. αιώνα και τον Νέρωνα αλλά, όπως προκύπτει από τις πηγές και μέλη άλλων μικρότερων οικογενειών, όπως οι Heii, Aebutii, Rutilii και Caninii, είχαν εκπροσώπους ανάμεσα στους δυάνδρους της πόλης[83].

Η κατάσταση αυτή διαφοροποιείται με την πάροδο του χρόνου οπότε στον ηγετικό πυρήνα εμφανίζονται νέα πρόσωπα, που ανήκουν είτε σε επιφανή μέλη της παλαιάς αριστοκρατίας των πόλεων που αξιώθηκαν, χάρη στην παραχώρηση *ob virtutem* της ρωμαϊκής πολιτείας ή σε μεικτούς γάμους, να ενταχτούν στο σύστημα ή και σε φιλόδοξα άτομα άλλων πόλεων στα οποία η πρωτεύουσα της Επαρχίας ασκούσε μια ακατανίκητη έλξη· έτσι δεν είναι παράδοξο πως 6–8% απο τους γνωστούς duumviri της Κορίνθου προέρχονται από άλλες πόλεις της Επαρχίας της Αχαΐας. Τα πρόσωπα αυτά δεν ήταν άγνωστα· Ο Cn. Cornelius Pulcher από την Επίδαυρο, ο γιος του Ευρυκλή, C. Iulius Laco από την Σπάρτη, ή αργότερά ο εγγονός του, C. Iulius Spartiaticus, ο P. Memmius Menander από τους Δελφούς και τέλος ο C. Iulius Polyaenus από την Σικυώνα ανήκαν στις πιο λαμπρές οικογένειες των πόλεων από τις οποίες προέρχονταν[84]. Γι' αυτούς μια επιτυχής υπηρεσία στην αποικία τους εφοδίαζε με την κατάλληλη πείρα και αποτελούσε

[77] Spawforth 1996, 169–170· Rizakis 1999. Γενικά βλ. Garnsey 1975.

[78] Spawforth 1996, 171–175· Rizakis 1999.

[79] Amandry 1988, 32–33, 76· Corinth VIII 3, 24.

[80] Stansbury 1990, 134 σημ. 135.

[81] Άλλοι βρίσκονται στον κύκλο της πελατείας των επιτελών του Αντωνίου, όπως ο M. Insteius, που είναι γνωστός και από τις φιλολογικές πηγές (Πλούτ., *Αντ.* 65. Πρβλ. και Κικέρων, *Phil.* 12, 20 και 26)· πρβλ. Corinth VIII 3.

[82] Stansbury 1990, 130 και υποσ. 114.

[83] Amandry 1988 σποράδην· Stansbury 1990, 252–253.

[84] Spawforth 1996, 173–174.

το ενδιάμεσο εφαλτήριο για μια ενδιαφέρουσα σταδιοδρομία στο πλαίσιο της Επαρχίας ή και της αυτοκρατορίας. Για την επιτυχία του στόχου η επιδίωξη πολιτικών διασυνδέσεων και στηριγμάτων ήταν αναγκαία· τα μέσα ήταν γνωστά: ενδογαμία, εξωγαμία και δημόσιες σχέσεις[85].

VI. Ανανέωση της ηγετικής τάξης και κοινωνική κινητικότητα

Η ανανέωση της ηγετικής τάξης των πόλεων της Πελοποννήσου συνδέεται καταρχάς με τις μεγάλες ανακατατάξεις και συγκρούσεις σε επίπεδο αυτοκρατορίας (π. χ. αχαϊκός και μιθριδατικός πόλεμος, στάση της Δύμης, εμφύλιοι πόλεμοι)· μπορεί όμως, σε άλλες περιπτώσεις, να είναι προϊόν εσωτερικών διεργασιών ανάμεσα στις διαφορετικές τάξεις ή οικογένειες που ανήκουν στην ίδια τάξη. Επομένως η ανανέωση των μελών της τοπικής βουλής, σε κανονικές συνθήκες, παρά τα εμπόδια που έθεταν οι ηγετικές τάξεις των πόλεων, ήταν αναπόφευκτη. Η ανανέωση αυτή γινόταν άλλοτε με πιο γρήγορους και άλλοτε με πιο αργούς ρυθμούς· στον 1ο αι. για παράδειγμα η εισδοχή νέων μελών ήταν δυσκολότερη καθώς μια μικρή ομάδα οικογενειών καταφέρνει να μονοπωλεί, στις περισσότερες πόλεις της Πελοποννήσου, την εξουσία και τις τιμές[86].

Μετά τους Φλαβίους συναντούμε οικογένειες που δεν ανήκουν στον ίδιο πυρήνα ο οποίος διευρύνεται και ανανεώνεται μέσω της προώθησης νέων μελών. *Homines novi* υπάρχουν σε όλες τις πόλεις και ανήκουν στην πολιτική πελατεία των Iulii και των Memmii στην Σπάρτη, των Claudii, των Flavii και των Aelii στην Σπάρτη, τη Μεσσήνη και την Ήλιδα. Κατά τον 2ο αιώνα, αφενός πολλές παραδοσιακές αριστοκρατικές οικογένειες βρήκαν τον δρόμο για μια πιο λαμπρή σταδιοδρομία ως ρωμαίοι ιππείς ή συγκλητικοί, στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας, αφετέρου οι ρυθμοί ανανέωσης των μελών της ηγετικής ομάδας των πόλεων έγιναν εντονότεροι καθώς προωθήθηκαν στην τοπική βουλή νέα πρόσωπα που δεν διέθεταν πάντα την ευγένεια μιας αριστοκρατικής καταγωγής αλλά ανήκαν στις νέες ανερχόμενες κοινωνικές τάξεις. Στις τάξεις αυτές ανήκαν ελεύθεροι πολίτες αλλά και απελεύθεροι που είχαν στο μεταξύ αποκτήσει πλούτο καθώς είχαν κάνει τις σωστές επιλογές, κατά την διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων και των εμφυλίων πολέμων.

Η οικογένεια του Ευρυκλή, για παράδειγμα, φαίνεται πως αναδείχτηκε στο τέλος της δημοκρατικής εποχής. Ο πατέρας του Λαχάρης[87] είχε ταχθεί στο πλευρό του Καίσαρα και αργότερα, ως είναι γνωστόν, του Οκταβιανού[88] και πλήρωσε την επιλογή του αυτή με την ζωή του καθώς κατηγορήθηκε για πειρατεία και καταδικάστηκε από τον Αντώνιο. Η αποφασιστική συμβολή του Ευρυκλή στο Άκτιον τον οδήγησε, μετά την νίκη, στην κορυφή της ηγετικής πυραμίδας της Σπάρτης. Αλλά εκτός από τους πιστούς πολιτικούς του φίλους ο Αύγουστος ενίσχυσε, σε άλλες περιπτώσεις, και άτομα που είχαν προσχωρήσει στο στρατόπεδο του πολιτικού του αντιπάλου αλλά είχαν την προνοητικότητα να τον εγκαταλείψουν έγκαιρα[89]. Στην Κόρινθο οι οικογένειες των *Antonii* και *Aebutii* παραμένουν ισχυρές και μετά το Άκτιον και για τις επόμενες δύο-τρείς δεκα-

[85] Οι *Cornelii*, για παράδειγμα, που είναι μια σημαντική οικογένεια της Κορίνθου, της οποίας μέλη απαντούν στον Αύγουστο αλλά κυρίως στον 2ο μ. Χ. αιώνα (Stansbury 1990, 264 κε.) συνδέθηκαν, μέσω γάμου, με την εξίσου σημαντική οικογένεια των *Maecii*.

[86] Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει και πολλές ιταλικές πόλεις, πρβλ. και Πομπήια και Όστια: Meiggs 1973 και Mouritsen 1988, 123.

[87] Τιμάται και στην Αθήνα με ένα άγαλμα (Syll.^{3}, 786· Baladié 1980, 291).

[88] Πλούτ., *Αντ.* 67.

[89] Ο Μ. Αντώνιος Ίππαρχος (Πλούταρχος, *Αντ.* 67) είναι επίσης δύανδρος μετά το Άκτιον και ο γιος του πριν από το τέλος του 1ου π. Χ. αιώνα. Πρβλ. Stansbury 1990, 164. υποσ. 62. Περισσότερο αμφίβολο παράδειγμα πολιτικής επιβίωσης μετά το Άκτιον είναι αυτό του Μ. Αντώνιου Πισανού, ο

ετίες. Αυτό δείχνει πως ο Αύγουστος δεν αγνόησε τους εσωτερικούς πολιτικούς συσχετισμούς των πόλεων. Η απόφασή του να απομακρύνει τον Ευρυκλή δεν οφειλόταν μόνον σε λανθασμένες ή επικίνδυνες ενέργειες του τελευταίου αλλά στην προσπάθειά του να εξευμενίσει τις παραδοσιακές αριστοκρατικές οικογένειες της Σπάρτης στις οποίες η προσωπική και αυταρχική εξουσία του προκάλεσε την οργή και την αντίδραση[90]. Η προώθηση του γιου του Ευρυκλή C. Iulius Laco στην εξουσία μοιάζει περισσότερο με μια τακτική κίνηση και είχε επιτυχία καθώς ο τελευταίος φαίνεται να ήρθε σε κάποια συμφωνία με τις αντίπαλες οικογένειες της Σπάρτης· το γεγονός αυτό εξηγεί το ότι η μνήμη του Ευρυκλή αποκαταστάθηκε πολύ γρήγορα από τον Τιβέριο[91].

Κοινωνική κινητικότητα. Η κοινωνική κινητικότητα νοείται μόνο με κατεύθυνση τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και είναι φυσική σε μια κοινωνία που επιφυλάσσει προνόμια και τιμές μόνον σε αυτά. Η αντίσταση που προβάλλει η ηγετική τάξη των πόλεων για την μη διεύρυνση των μελών της είναι αναποτελεσματική. Η παρακμή και η διάβρωση πολλών μεγάλων οικογενειών της *plebs ingenua* είναι ορατή σε πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα μετά τους Φλαβίους. Στον ελληνικό χώρο οι υπερβολικές δαπάνες των αρχόντων – των οποίων ο μεγαλοϊδεατισμός είναι προφανής – για την ανέγερση δημοσίων κτηρίων και τον ευπρεπισμό των πόλεων[92] οδηγουν πολλές εύπορες οικογένειες, καθώς και πόλεις, στην οικονομική εξουθένωσή τους. Έτσι καθώς οι υποψήφιοι για τα δαπανηρά δημόσια αξιώματα αρχίζουν να γίνονται σπάνιοι, το κενό καλύπτεται με την ανάδειξη μελών από την κατώτερη τάξη και κυρίως τους απελευθέρους, που όπως φαίνεται προσαρμόζονται καλύτερα στις νέες συνθήκες. Οι τελευταίοι αναπτύσσουν κοινωφελή δράση στις περισσότερες πόλεις[93] καθώς από οικονομική άποψη ανήκουν στα πλούσια αστικά στρώματα, από νομική και πολιτική ωστόσο στις υποδεέστερες τάξεις – γεγονός που καθιστούσε ιδιαίτερα δύσκολη την εισδοχή τους, στον 1ο αιώνα τουλάχιστον, στο *ordo decurionum* της πόλης.

Η Lex Veselia (23 π. Χ.) που έθεσε τέρμα στην άμεση πρόσβαση των απελευθέρων στην εξουσία δεν την απέκλεισε, ωστόσο, για τους απογόνους τους. Ο ρυθμός ανόδου των απογόνων των απελευθέρων στην βουλή διαφέρει από πόλη σε πόλη και στην ίδια πόλη σε διαφορετικές περιόδους· στις δυτικές Επαρχίες το ποσοστό αυτό είναι αρκετά υψηλό και αγγίζει τα απώτατα όριά του μετά τα μέσα του 2ου αιώνα[94], ενώ στις ανατολικές Επαρχίες είναι άγνωστο για τις περισσότερες περιοχές καθώς δεν διαθέτουμε άλλα στοιχεία εκτός από την ανθρωπωνυμία που μπορεί να είναι και παραπλανητική· μπορούμε μόνο να υποθέσουμε, με μεγάλη επιφύλαξη, πως αρκετοί Iulii, Memmii ή Claudii που ανήκουν στις πλούσιες οικογένειες της Σπάρτης και

οποίος ανήκε σε μια από τις πιο επιφανείς οικογένειες της Ηλείας, καθόσον είναι πολύ πιθανό, δεδομένης της σχέσης του με τον Γερμανικό, να οφείλει τη ρωμαϊκή του πολιτεία όχι στον Μ. Αντώνιο αλλά στην Antonia Minor, μητέρα του Γερμανικού (Zoumbaki 1996, 192–193).

90 Στράβων 8, 5, 5. Πλούτ., *Αποφθ. βασ. και στρατ.* 207· πρβλ. Chrimes 1949, 179· Cartledge – Spawforth, 1989, 101· Bowersock 1961, 113· Lindsay 1992, 196.

91 SEG 11, 1950, 923· Grunauer-von Hoerschelmann 1978, 68 κε.

92 Alföldy 1988, 404 υποσ. 146–147.

93 Alföldy 1988, 229–233.

94 Για την κοινωνική κινητικότητα στις δυτικές Επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, βλ. τα Πρακτικά του Συνεδρίου που οργανώθηκε, το 1992, στο Στρασβούργο: E. Frezouls (εκδ.), La mobilité sociale dans le monde romain, Actes du colloque organisé à Strasbourg 1992. Η είσοδος των απελευθέρων στην τοπική βουλή ήταν εφικτή σε πολλές ιταλικές πόλεις για την μετά τους Φλαβίους περιόδο· 25% σύμφωνα με τον M. L. Gordon 1931, 77 ενώ ο H. Pleket 1970, 244 κατεβάζει αυτό το ποσοστό στο 8%, το οποίο ο Garnsey 1975, 180 θεωρεί πολύ χαμηλό. Οι περισσότεροι ειδικοί δεν αρνούνται αυτήν την πραγματικότητα, διαφωνούν μόνον για τα κοινωνικά αίτια του φαινομένου (Veyne 1961, 230. 237· Castrén 1983, 21· Mouritsen 1988). Για τις Κυκλάδες, για παράδειγμα, βλ. Nigdelis 1990, 148–150.

φέρουν «δουλικά» επωνύμια είναι ενδεχομένως και δουλικής καταγωγής[95]. Στην Αθήνα επίσης έχουμε αρκετά παραδείγματα παρείσφρυσης γιων ή εγγονών απελευθέρων στα ανώτατα αξιώματα[96]. Στις αποικίες, οι πλουσιότεροι από τους απελευθέρους είναι οργανωμένοι σε ένα σώμα πλάι στο ordo decurionum, τα μέλη του οποίου ονομάζονται *augustales*[97]. Οι οικονομικές δραστηριότητες αυτού του σώματος ελάχιστα διέφεραν από εκείνες των βουλευτών[98]· για τις υπηρεσίες τους αυτές συχνά τιμώνται με τα εξωτερικά διακριτικά του αξιώματος του βουλευτή, *ornamenta decurionalia*[99]. Όταν τα διάφορα εμπόδια που ορθώνονταν για την κοινωνική άνοδο των απελευθέρων αμβλύνθηκαν στον 2ο αιώνα, η κινητικότητα ευπόρων ατόμων δουλικής καταγωγής προς τα ανώτερα στρώματα είναι μεγαλύτερη – τόσο στις αποικίες όσο και στις άλλες πόλεις – από εκείνη των ελευθέρων αλλά φτωχών πολιτών της πόλης και της υπαίθρου· η ελεγχόμενη είσοδος νέων μελών στην εύπορη τάξη αποτελούσε ένα αποφασιστικό παράγοντα για την σταθερότητα του ρωμαϊκού συστήματος.

Ο πλούτος των απελευθέρων και οι ισχυρές διασυνδέσεις – καθώς ορισμένοι ήταν δούλοι αριστοκρατικών ρωμαϊκών οικογενειών – βοηθούσαν ώστε να ξεπεραστούν τα νομικά εμπόδια για την απόκτηση της civitas και την άνοδό τους στα ανώτερα αξιώματα· οι πρακτικές που χρησιμοποιούν τα μέλη των κατώτερων τάξεων για την κοινωνική τους άνοδο είναι ανάλογες με αυτές των ανώτερων στρωμάτων· σχέσεις με πλούσιες οικογένειες και επιδίωξη πετυχημένων γάμων για να σταθεροποιήσουν την οικονομική τους επιτυχία και να εξασφαλίσουν στους απογόνους τους, που γενιούνται ελεύθεροι, την πρόσβαση στην τοπική βουλή, τις τιμές και τα αξιώματα.

Η κινητικότητα που υπαινίχθηκε δεν μπορεί να ενταχθεί ούτε στο πλαίσιο μιας ολοκληρωτικής ρήξης ούτε να περιγραφεί με όρους ανταγωνισμού και πάλης των τάξεων, όπως ήταν της μόδας να υποστηρίζεται τις τελευταίες δεκαετίες. Η ανταγωνιστική δομή της κοινωνίας των πόλεων της περιόδου επέτρεπε ώστε οι οικονομικές και δημογραφικές διακυμάνσεις να αντανακλώνται αμέσως στην συμμετοχή στη τοπική βουλή που συνιστούσε το τοπικό αριστοκρατικό σώμα. Έτσι αριστοκρατικές οικογένειες εξαφανίζονταν για να δώσουν τη θέση τους σε άλλες. Η εκλογή σε μερικά αξιώματα – με εξαίρεση ίσως μερικές πολύ πλούσιες οικογένειες με πολύ δυνατές σχέσεις – ήταν κατά κάποιο τρόπο ανοιχτή μεταξύ των μελών πολλών οικογενειών.

Η αλλαγή αυτή των κοινωνικών ρόλων συνετελέστηκε σταδιακά και χωρίς καμιά εξωτερική επέμβαση. Από τη μια η παρακμή και η διάβρωση των παλαιών οικογενειών οδήγησε στη βιολογική γήρανσή τους και στον θάνατο και από την άλλη ο δυναμισμός και η προσαρμοστικότητα της νέας élite την έφερε στο προσκήνιο. Η εξέλιξη αυτή ήταν αναπόφευκτη· γι' αυτό και η προσπάθεια, γύρω στα μέσα του 2ου αιώνα, της απαγόρευσης εισδοχής νέων μελών στη βουλή της Αθήνας, εφόσον τα υποψήφια μέλη δεν ήταν ελεύθερα από τρεις γενιές, «όσοι προς την χειροτονίαν αφικνείσθαι δύνανται την τριγωνίαν έχοντες»[100], δεν είχε κανένα πρακτικό αποτέλεσμα και μπορούμε να πούμε – σχηματοποιώντας προ-

[95] Cartledge – Spawforth 1989, 166–167. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρούνται και σε άλλες περιοχές. Η κοινωνική άνοδος των απελευθέρων είναι ένα φαινόμενο που έχει μελετηθεί στις δυτικές Επαρχίες· πρβλ. Garnsey – Saller 1995, 170–174. Είναι όμως δύσκολο να γίνει στις ανατολικές γιατί, σε αντίθεση με τις λατινικές επιγραφές όπου συχνά δηλώνεται η δουλική καταγωγή, αυτή δεν αναγράφεται στις ελληνικές επιγραφές και επομένως είναι δύσκολο να ανιχνευθεί (Garnsey 1975).

[96] Oliver 1970.

[97] Duthoy 1974 και 1978.

[98] Alföldy 1988, 229–233· Garnsey – Saller 1995, 168–170.

[99] Rizakis 1998, 31.

[100] Oliver 1970, 372 στ. 79.

κλητικά – ότι συνέβη εδώ αυτό που είχε συμβεί έναν αιώνα νωρίτερα στην Πομπηία μετά τον σεισμό: η πλουτοκρατία αντικαθιστά σιγά-σιγά την αριστοκρατία στην ηγεσία των πελοποννησιακών πόλεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Accame 1946 = S. Accame, Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto (1946).

Alföldy 1988 = G. Alföldy, Ιστορία της ρωμαϊκής κοινωνίας (1988) (μεταφρ. Α. Χανιώτη από το γερμανικό πρωτότυπο με τίτλο: Römische Sozialgeschichte[3] [1984]).

Amandry 1988 = M. Amandry, Le monnayage des duovirs Corinthiens (1988).

Baladié 1980 = R. Baladié, Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique (1980).

Birley 1997 = A. Birley, Hadrian and Greek Senators, ZPE 116, 1997, 209–245.

Bowersock 1961 = G. W. Bowersock, Eurycles of Sparta, JRS 51, 1961, 112–118.

Bowersock 1965 = G. W. Bowersock, Augustus and the Greek World (1965).

Bowersock 1984 = G. W. Bowersock, Augustus and the East: the Problem of the Succession, στο: F. Millar – E. Segal (εκδ.), Caesar Augustus. Seven Aspects (1984) 169–188.

Bradford 1977 = A. Bradford, A Prosopography of Lacedaemonians from the Death of Alexander the Great, 323 B.C., to the Sack of Sparta by Alaric, A.D. 396 (1977).

Briscoe 1967 = J. Briscoe, Rome and the Class Struggle in the Greek States 200–146 B.C., Past & Present 36, 1967, 3–20, ανατύπ. στο : M. I. Finley (εκδ.), Studies in Ancient Society (1974) 53–73.

Cartledge – Spawforth 1989 = P. Cartledge – A. Spawforth, Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities (1989).

Castrén 1983 = P. Castrén, Cambiamenti nel gruppo dei notabili municipali dell' Italia centro-meridionale nel corso del I secolo a.C., στο: Les «bourgeoisies» municipales italiennes aux IIe et Ie siècles av. J.-C., Colloque Centre Jean Bérard. Institut Français de Naples 7–10 décembre 1981 (1983) 91–98.

Chrimes 1949 = K. M. T. Chrimes, Ancient Sparta. A Re-examination of the Evidence (1949).

Corinth VIII 3 = J. H. Kent, The Inscriptions 1926–1950, Corinth VIII 3 (1966).

De Ste. Croix 1981 = G. E. M. De Ste. Croix, The Class Struggle in the Ancient Greek World. From the Archaic Age to the Arab Conquests (1981).

Démougin 1988 = S. Démougin, L'ordre équestre sous les Julio-Claudiens (1988).

Démougin 1992 = S. Démougin, Prosopographie des chevaliers romains Julio-Claudiens (1992).

Déniaux 1993 = E. Déniaux, Clientèles et pouvoir à l'époque de Cicéron (1993).

Devijver 1976–80 = H. Devijver, Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum (1976–1980).

Duthoy 1974 = R. Duthoy, La fonction sociale de l'Augustalité, Epigraphica 36, 1974, 135–154.

Duthoy 1978 = R. Duthoy, Les Augustales, ANRW II 16.2 (1978) 1254–1309.

Errington 1988 = R. M. Errington, Aspects of Roman Acculturation in the East under the Republic, στο: Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für K. Christ zum 65. Geburtstag (1988) 140–157.

Ferrary 1997 = J.-L. Ferrary, De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain, στο: M. Christol – O. Masson (εκδ.), Actes du Xe congrès international d'épigraphie grecque et latine, Nîmes 4–9 octobre 1992 (1997) 199–225.

Ferrary 1998 = J.-L. Ferrary, La création de la province d'Asie et la présence italienne en Asie Mineure, στο: La circulation des Italiens dans le monde grec de 200 a.C. à 100 p.C., Actes de la Table Ronde, organisée par l'École française d'Athènes, Paris 14–16 mai 1998 (υπό εκτύπωση).

Finley 1985 = M. I. Finley, The Ancient Economy (1985).

FIRA = S. Riccobono – J. Baviera – C. Ferrini – J. Furlani – V. Arangio-Ruiz, Fontes iuris Romani anteiustiniani[2], I–III (1940–43).

Garnsey 1975 = P. Garnsey, Descendants of Freedmen in Local Politics: some criteria, στο: B. Levick (εκδ.), The Ancient Historian and his Materials. Essays in honour of C. E. Stevens on his seventieth Birthday (1975).

Garnsey – Saller 1995 = P. Garnsey – R. Saller, Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Οικονομία, κοινωνία καί πολιτισμός (1995) (μεταφρ. από το αγγλικό πρωτότυπο με τίτλο: The Roman Empire. Economy, Society and Culture [1987]).

Gordon 1931 = M. L. Gordon, The Freedman's Son in Municipal Life, JRS 21, 1931, 65–77.

Groag 1939 = E. Groag, Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian (1939).

Grunauer-von Hoerschelmann 1978 = S. Grunauer-von Hoerschelmann, Die Münzprägung der Lakedaimonier (1978).

Halfmann 1979 = H. Halfmann, Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jhs. n. Chr. (1979).

Hatzfeld 1919 = J. Hatzfeld, Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique (1919).

Herz 1993 = P. Herz, Die Adoptivsöhne des Augustus und der Festkalender. Gedanken zu einer Inschrift aus Messene, Klio 75, 1993, 272–288.

Hoët-Van Cauwenberghe 1996 = Chr. Hoët-Van

Cauwenberghe, Diffusion de la citoyenneté romaine: notes sur les gentilices impériaux en Laconie et en Messénie, στο: A. Chastagnol – S. Démougin – C. Lepelley (εκδ.), Splendidissima civitas: Études d'histoire romaine en hommage à François Jacques (1996).

Hoët-Van Cauwenberghe 1996 = Chr. Hoët-Van Cauwenberghe, Onomastique et diffusion de la citoyenneté romaine en Arcadie, στο: Roman Onomastics (1996) 207–214.

Holtheide 1983 = B. Holtheide, Römische Bürgerrechtspolitik und römische Neubürger in der Provinz Asia (1983).

Jacques – Scheid 1990 = F. Jacques – J. Scheid, Rome et l'integration de l'Empire: 44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C., I: Les structures de l'Empire romain (1990).

Lindsay 1992 = H. Lindsay, Augustus and Eurycles, RhM 135, 1992, 290–325.

Meiggs 1973 = R. Meiggs, Roman Ostia[2] (1973).

Mendoni 1996 = A. Γ. Μενδώνη, Η διάδοση των ρωμαϊκών ονομάτων στην Αργολίδα, στο: Roman Onomastics 183–190.

Mouritsen 1988 = H. Mouritsen, Elections, Magistrates and Municipal Èlite. Studies in Pompeian Epigraphy (1988).

Mouritsen 1996 = H. Mouritsen, Order and Disorder in Late Pompeian Politics, στο: M. Cébeilac Gervasoni (εκδ.), Les élites municipales de l'Italie péninsulaire des Gracques à Néron, Actes de la table ronde de Clermont-Ferrand, 28–30 novembre 1991 (1996) 139–144.

Nigdelis 1990 = Π. Νίγδελης, Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή (1990).

Oliver 1970 = J. H. Oliver, Aspects of Civic and Cultural Policy in the East, 13. Suppl. Hesperia (1970).

Oliver 1989 = J. H. Oliver, Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri (1989).

Pleket 1970 = H. W. Pleket, Sociale stratificatie en sociale mobiliteit in de Romeinse Kaisertijd, Tijdschrift voor Geschiedenis 84, 1970, 215–271.

Puech 1983 = B. Puech, Grands prêtres et Helladarques d'Achaïe, REA 85, 1983, 1543.

Quass 1982 = F. Quass, Zur politischen Tätigkeit der munizipalen Aristokratie des griechischen Ostens in der Kaiserzeit, Historia 31, 1982, 188–213.

Quass 1984 = F. Quass, Zum Einfluß der römischen Nobilität auf das Honoratiorenregime in den Städten des griechischen Ostens, Hermes 112, 1984, 119–215.

Rizakis 1989 = A. Rizakis, La colonie romaine de Patras en Achaïe: le témoignage épigraphique, στο: S. Walker – A. Cameron (εκδ.), The Greek Renaissance in the Roman Empire. Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium (1989) 180–186.

Rizakis 1990 = A. Ριζάκης, Συμβολή στη μελέτη του ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου, στο: Ποικίλα, Μελετήματα 10 (1990) 321–337.

Rizakis 1994 = A. Ριζάκης, Η Πελοπόννησος κατά την αυτοκρατορική εποχή. Πόλεις, ύπαιθρος χώρα και κοινωνική κινητικότητα, στο: P. N. Doukellis – L. G. Mendoni (εκδ.), Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou, 14–16 mai 1992 (1994) 397–404.

Rizakis 1995 = A. Rizakis, Le grec face au latin. Le paysage linguistique dans la péninsule balkanique sous l'Empire, στο: H. Solin – O. Salomies – U.-M. Liertz (εκδ.), Acta colloquii epigraphici Latini, Helsinki 3–6 sept. 1991, CommHumLitt 104 (1995) 373–391.

Rizakis 1995a = A. Rizakis, Achaïe I. Sources textuelles et histoire régionale, Μελετήματα 20 (1995).

Rizakis 1995b = A. Rizakis, Notes de conclusion, στο: Constructions publiques et programmes édilitaires en Grèce du IIe s. av. J.-C. au Ier s. ap. J.-C., colloque organisé par l'École française d'Athènes, 14–16 mai 1995 (υπό εκτύπωση).

Rizakis 1996 = A. Rizakis, Les colonies romaines des côtes occidentales grecques. Populations et territoires, DialHistAnc 22.1, 1996, 255–324.

Rizakis 1997 = A. Rizakis, Roman Colonies in the Province of Achaia: Territories, Land and Population, στο: S. E. Alcock (εκδ.), The Early Roman Empire in the East (1997) 15–36.

Rizakis 1998 = A. Rizakis, Achaïe II. La cité de Patras. Épigraphie et histoire, Μελετήματα 25 (1998).

Rizakis 1998a = A. Rizakis, Incolae-paroikoi. Populations et communautés dépendantes dans les cités et les colonies romaines de l'Orient, REA 100 (1998) 599–617.

Rizakis 1999 = A. Rizakis, «La constitution des élites municipales dans les colonies romaines de la provices d'Achaïe», στο: O. Salomies (εκδ.), Romans in the Greek Context. International Symposium organised by the Finnish Institute of Athens. Athens 21–23 mai 1999 (υπό εκτύπωση)

Roman Onomastics = A. D. Rizakis (εκδ.), Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects. Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athens 7–9 September 1993, Μελετήματα 21 (1996).

Rowland 1972 = R. J. Rowland, Cicero and the Greek World, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 103, 1972, 451–461.

Sarikakis 1971 = Θ. Σαρικάκης (εκδ.), Ρωμαίοι άρχοντες της Επαρχίας Μακεδονίας, τομ. Α, Β (1971).

Saller 1980 = R. P. Saller, Promotion and Patronage in Equestrian Careers, JRS 70, 1980, 44–63.

Sherwin-White 1939 = A. N. Sherwin-White, The Roman Citizenship (1939).

Sherwin-White 1972 = A. N. Sherwin-White, The Roman Citizenship. A Survey of its Development into a World Franchise, ANRW 1.2 (1972) 23–58.

Spawforth 1985 = A. Spawforth, Families at Roman

Sparta and Epidaurus: some prosopographical notes, BSA 80, 1985, 191–258.

Spawforth – Walker 1985/86 = A. Spawforth – S. Walker, The World of the Panhellenion I. Athens and Eleusis, JRS 75, 1985, 78–104. The World of the Panhellenion II. Three Dorian Cities, JRS 76, 1986, 88–105.

Spawforth 1996 = A. Spawforth, Roman Corinth: the Foundation of a Colonial Elite, στο: Roman Onomastics 167–182.

Spawforth 1998 = A. Spawforth, An Aspect of the Assimilation of Italians into Urban Elites of Achaia, στο: La circulation des Italiens dans le monde grec de 200 a.C. à 100 p.C., Actes de la Table Ronde, organisée par l'École française d'Athènes, Paris 14–16 mai 1998 (υπό εκτύπωση).

Stansbury 1990 = H.-A. Stansbury III, Corinthian Honor, Corinthian Conflict. A Social History of Early Roman Corinth and its Pauline Community (1990).

Syme 1974 = R. Syme, The Crisis of 2 B.C., SBMünchen 1974, 7 (1974) 3–34.

Syme 1986 = R. Syme, The Augustan Aristocracy (1986).

Thomasson 1984 = B. E. Thomasson, Laterculi Praesidum I (1984).

Veyne 1961 = P. Veyne, Le Marsyas «colonial» et l'indépendance des cités, RPhil 35, 1961, 87–98.

Zetzel 1970 = J. E. G. Zetzel, New Light on Gaius Caesar's Eastern Campaign, GrRomByzSt 11, 1970, 259–266.

Zoumbaki 1993 = S. Zoumbaki, Zu einer neuen Inschrift aus Olympia: die Familie der Vettuleni von Elis. ZPE 99, 1993, 227–232.

Zoumbaki 1996 = S. Zoumbaki, Die Verbreitung der römischen Namen in Eleia, στο: Roman Onomastics 191–206.